INDIAN STREAMS RESEARCH JOURNAL

International Recognition Multidisciplinary Research Journal

Volume - 15 | Issue - 10 | November – 2025

Impact Factor : 5.1651 (UIF) ISSN:-2230-7850

तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांचा नवमानवतावाद : एक विचारप्रवाह

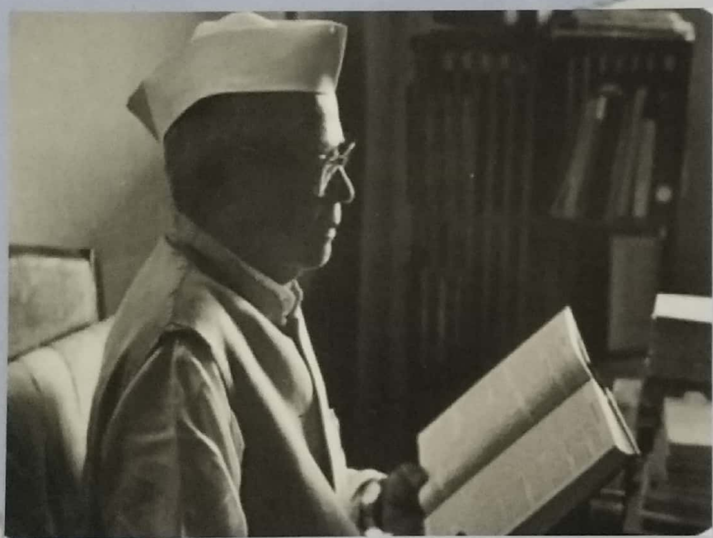

डॉ. अमोल सुभाष कवडे

सहायक प्राध्यापक, मराठी विभाग, किसन वीर महाविद्यालय, वाई.

प्रस्तावना : मराठी साहित्य व विचारविश्वात तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांचे स्थान अत्युच्च आहे. ते केवळ विद्वान संस्कृतज्ञ, धर्मशास्त्रांचे अभ्यासक, वाङ्मय समीक्षक नव्हते, तर आधुनिक महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक पुनर्रचनेचे अग्रणी विचारवंत होते..........

Editor - In - Chief - H. N. Jagtap

Scanned with OKEN Scanner

Indian Streams Research Journal
International Recognized Multidisciplinary Research Journal

ISSN NO:-2230-7850 Impact Factor : 5.1651(UIF) Volume - 15 | Issue - 10 | November – 2025

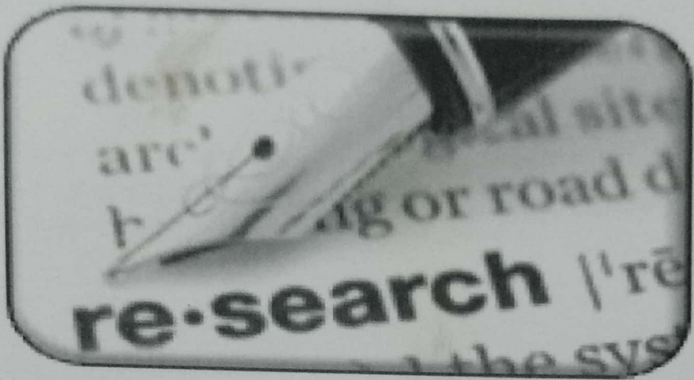

Content

Sr. No.	Title and Name of The Author (S)	Page No.
1	**THE PLATFORM AS A CRIME SCENE: SOCIAL MEDIA'S ENABLING ROLE IN THE ECOSYSTEM OF CYBERCRIME** Mr. Vijaya Kumara and Dr. Padmanabha K. V.	1
2	**AI AND THE FUTURE OF HUMANITY** Alok Ashok Dhanapune	5
3	**DIGITAL DIVIDES IN EDUCATION: SOCIO-ECONOMIC BARRIERS TO ONLINE LEARNING** Dr. Ashok Yakkaldevi	13
4	**KERALA'S MATRILINEAL TRADITIONS: HISTORY AND TRANSFORMATION** Shri Shinde T. N.	17
5	**PHYSICAL HEALTH AND EDUCATION** Dr. R. M. Suryawanshi	21
6	**तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांचा नवमानवतावाद : एक विचारप्रवाह** डॉ. अमोल सुभाष कवडे	24
7	**CYBERCRIME IN INDIA: LAW, POLICY, & ENFORCEMENT IN AI ERA** Prof. Narendra Kumar Dhaka and Navaneet Kumar	29

Scanned with OKEN Scanner

INDIAN STREAMS RESEARCH JOURNAL
ISSN NO : 2230-7850
IMPACT FACTOR : 5.1651 (UIF)
VOLUME - 15 | ISSUE - 10 | NOVEMBER - 2025

तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांचा नवमानवतावाद : एक विचारप्रवाह

डॉ. अमोल सुभाष कवडे
सहायक प्राध्यापक मराठी विभाग, किसन वीर महाविदयालय, वाई.

प्रस्तावना:

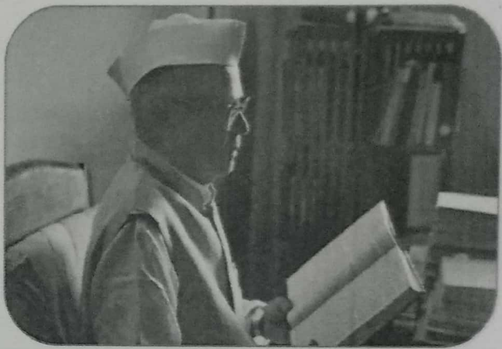

मराठी साहित्य व विचारविश्वात तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांचे स्थान अत्युच्च आहे. ते केवळ विदवान संस्कृतज्ञ, धर्मशास्त्रांचे अभ्यासक, वाडमय समीक्षक नव्हते, तर आधुनिक महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक पुनर्रचनेचे अग्रणी विचारवंत होते. पारंपरिक मूल्यांना आधुनिक विचारांनी भिडवण्याची आणि नव्या संदर्भात त्यांचे पुनर्मूल्यांकन करण्याची ताकद त्यांच्या लेखनात दिसते. 'वैदिक संस्कृतीचा इतिहास' या ग्रंथात त्यांनी भारतीय संस्कृतीच्या विकासाचा आढावा घेऊन आजच्या संदर्भात तिचे महत्व सांगितले आहे. सुरुवातीस त्यांनी स्वतःस हिंदूधर्मशास्त्राच्या प्रभावापासून मुक्त केले आणि एम.एन. रॉय यांच्या प्रभावाने ते मार्क्सवादाकडे आकर्षित झाले आणि त्यांनी विज्ञानाचा पुरस्कार केला. त्यानंतर ते नवमानवतावादाचे पुरस्कर्ते झाले. नवमानवतावादाने धरलेला बुध्दीविवेक आणि स्वतंत्र यांचा आग्रह त्यांना भावला, भारतीय परंपरेतील उदार व सर्वसमावेशक बाजू त्यांनी जगासमोर मांडली. त्यांच्या नवमानवतावादी दृष्टिकोनामुळे त्यांनी भारतीय विचारविश्वात स्वतंत्र स्थान मिळविले आहे..

नवमानवतावाद संकल्पना :

नवमानवतावाद हा तत्त्वज्ञानाचा असा प्रवाह आहे, जो केवळ मानवी अस्तित्वाच्या शारीरिक, सामाजिक व राजकीय बाबींवरच भर न देता, मानवी मूल्यांच्या व्यापक, वैश्विक आणि आध्यात्मिक आयामांकडे पाहतो. यामध्ये मानवाच्या सर्वांगीण विकासावर भर असतो. नवमानवतावाद मानवी स्वातंत्र्य, विवेक, समता, न्याय, सहिष्णुता आणि करुणा या मूल्यांना केवळ वैयक्तिक नव्हे तर सामाजिक पातळीवर प्रतिष्ठा देतो.

नवमानवतावादाची वैशिष्ट्ये :

१) व्यापक दृष्टिकोन – नवमानवतावादात मानवाचे अस्तित्व हे केवळ शारीरिक, सामाजिक किंवा आर्थिक नाही, तर त्यामध्ये मानसिक, बौद्धिक आणि आध्यात्मिक उन्नतीला महत्त्व असते.

Scanned with OKEN Scanner

२) **सर्वसमावेशकता** – धर्म, जात, लिंग, राष्ट्र, पंथ यांच्यापलीकडे जाऊन सर्व जीवांप्रती करुणा आणि सहिष्णुतेची भूमिका घेणारा हा विचार आहे.

३) **निसर्गाशी नाते** – नवमानवतावाद हा केवळ मानवपुरता मर्यादित नसून तो प्राणी, वनस्पती, निसर्ग यांच्याशी मानवाचे संबंधही महत्वपूर्ण असल्याचे मानतो.

४) **स्वातंत्र्य व विवेक** – प्रत्येक व्यक्तीला विचारस्वातंत्र्य आणि आत्मविकासाची संधी मिळावी, हा या विचारसरणीचा गाभा आहे.

५) **मानवी मूल्यांवर आधारित समाजरचना** – समता, बंधुता, न्याय, सहिष्णुता ही मूल्ये समाजाच्या केंद्रस्थानी असावीत, हे नवमानवतावादामध्ये अभिप्रेत आहे.

६) **थोडक्यात** नवमानवतावाद म्हणजे असा विचारप्रवाह जो आधुनिक विज्ञान, विवेक आणि अध्यात्मिक संवेदनशीलता यांच्या साहाय्याने संपूर्ण सृष्टीच्या कल्याणासाठी मानवतेचे नवे परिमाण उभे करतो.

लक्ष्मणशास्त्री यांच्या मते नवमानवतावादाची गरज :

२६ डिसेंबर १९४८ मध्ये 'ऑल इंडिया रॅडिकल डेमोक्रॅटिक पार्टी' चे कलकत्ता येथे अधिवेशन भरले होते, त्या अधिवेशनाच्या अधिक्षीय भाषणातून तर्कतीर्थ यांनी नवमानवता वादाची गरज याविषयी आपले विचार मांडले आहेत. या भाषणात ते म्हणतात की, "भारतास नुकतेच स्वतंत्र्य मिळाले आहे. देश आपली घडी बसवत असून, त्यास नवनव्या संकटाना सामोरे जावे लागत आहे. अशा परिस्थितीत देशाच्या उभारणीसाठी नव्या तत्वज्ञानाची गरज आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळातील कॉंग्रेसमध्ये सत्ताधारी बनल्यानंतर तिच्यामध्ये वृत्तिगत बदल झाल्याचे दिसून येते. देशास असलेला भविष्यकाळातील फॅसीझमचा धोका महात्मा गांधींच्या हत्येने स्पष्ट झाला आहे. दुसऱ्या महायुद्धात ब्रिटिश सत्तेची सरशी झाल्याने त्यांचे साम्राज्यवादी धोरण सिद्ध झाले आहे. तिकडे रशियात कम्युनिष्ट क्रांतीचे शासन सत्तेवर आले, तरी सत्ता टिकवण्यासाठी ते व्यक्तीस्वातंत्र्याचा गळा घोटत आहेत. संघभावनेचा अभाव आणि सर्वसामान्यांचे जीवन गरिबी, दारिद्र्य इत्यादीमुळे दुःखी बनत आहे. जग तिसऱ्या महायुद्धाच्या भीषण छायेत मार्गक्रमण करीत आहे. ज्या 11 राष्ट्रांमध्ये कम्युनिस्ट शासन आहे, तिथे क्रांतीचे स्वप्न भंग पावून जनमन पराभूत मानसिकतेत जीवन कंठत आहे. जिथे धर्माचे पुनरुज्जीवन झाले असून, नवी सरंजामशाही अस्तित्वात आली आहे. नवे जग घडवायचे असेल तर मनुष्य हेच साऱ्या कसोटीचे परिमाण असलेल्या नवमानवतावाद या तत्त्वज्ञानाची गरज आहे" पुढील मुदयांच्या आधारे तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांनी नवमानवतावादाचे महत्व स्पष्ट केले आहे.

१. मूल्यांच्या नव्या संदर्भांची आवश्यकता:

आधुनिक विज्ञानयुग, प्रबोधनाचा प्रभाव आणि तंत्रज्ञानाच्या वेगवान प्रगतीमुळे पारंपरिक मूल्यसंस्था ढासळत आहे. त्यामुळे मानवी मूल्यांना नवी अर्थव्याप्ती आणि नव्या संदर्भांची आवश्यकता निर्माण झाली आहे. 'नवमानवतावाद' हे मूल्यांच्या नव्या चौकटीकडे जाण्याचे दार उघडतो.

२. व्यक्तिनिष्ठतेच्या मर्यादा:

पारंपरिक आध्यात्मिक मूल्ये, व्यक्तिनिष्ठ अनुभव आणि अंतःस्फूर्तीवर आधारित नीतिमूल्ये अपुरी ठरतात, कारण ती सार्वजनिक आणि सर्वमान्य तत्त्वांशी जुळत नाहीत. त्यामुळे मूल्यांचा विवेकाधिष्ठित,

Scanned with OKEN Scanner

तर्काधिष्ठित आणि मानवकेंद्री पुनर्विचार आवश्यक वाटतो. 'नवमानवतावाद' हीच पुनर्मूल्यांकनाची प्रक्रिया आहे.

३. विज्ञान व तत्त्वज्ञान यांच्यातील दरी भरून काढणे:

आज मानवी जीवन विज्ञानाच्या आधारे चालते, परंतु मूल्यविचार अजूनही पारंपरिक, धर्माधारित चौकटीत अडकलेला आहे. नवमानवतावाद विज्ञानाच्या संदर्भात मूल्यविचार घडवतो आणि विज्ञान व तत्त्वज्ञान यांच्यातील तफावत दूर करतो.

४. समतावादी आणि मानवकेंद्री मूल्यसंस्था निर्माण करण्यासाठी:

शास्त्रीजी नवमानवतावादामध्ये धर्म, जात, वर्ण, लिंग, भाषा या सर्व भेदांवर आधारित असलेल्या जुन्या मूल्यसंस्थेवर टीका करतात. त्याऐवजी ते मानवकेंद्रित, विवेकनिष्ठ आणि सर्वसमावेशक मूल्यसंस्था सुचवतात. नवमानवतावाद हेच विचारांचे अधिष्ठान आहे असे त्यांचे मत आहे.

५. सांस्कृतिक वारशाचा विवेकी पुनर्विचार:

तर्कतीर्थ यांना परंपरा फेकून देण्याऐवजी तिचा विवेकी पुनर्विचार करणे आवश्यक वाटते. वाल्मीकि, कालिदास, वेद, उपनिषद, संतवाङमय यांचा अभ्यास केवळ भक्तिभावाने नव्हे, तर तर्कबुद्धीने करावा, असे ते म्हणतात. नवमानवतावाद ही परंपरेशी जुळवून घेत नव्याची निर्मिती करतो.

६. नैतिक अधःपतनाला उत्तर देणारी विचारसरणी:

वाढती उपभोगवादिता, स्पर्धा, अनैतिकता आणि मूल्यभ्रंश याच्या पार्श्वभूमीवर नवमानवतावाद हा सकारात्मक मानवी मूल्यांचा पाया पुन्हा प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न करतो.

थोडक्यात, तर्कतीर्थ शास्त्रीजींच्या यांच्या मते 'नवमानवतावाद' ही केवळ एक विचारधारा नसून, ती मूल्यांच्या विवेकाधिष्ठित पुनर्निर्मितीसाठीची अपरिहार्य गरज आहे. ती परंपरेशी जुळलेली असली, तरी नव्याशी संवाद साधणारी आहे. मानवी अस्तित्व, मूल्य आणि विज्ञान या त्रैव तत्वांचा समन्वय साधणारी ही आधुनिक विचारप्रणाली आहे.

लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांचा नवमानवतावादी दृष्टिकोन :

लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांनी नवमानवतावादाची मांडणी थेट अशा संज्ञेने केली नसली, तरी त्यांच्या विचारसरणीत हे तत्त्व ठळकपणे दिसते. त्यांचे लेखन हे एका व्यापक मानवी दृष्टिकोनातून समकालीन समस्यांकडे पाहणारे आहे. त्यांनी धर्म, परंपरा, समाज आणि इतिहास यांची समीक्षा करताना कुठेही आंधळेपणा दाखवलेला नाही. त्यांचा नवमानवतावाद हा शास्त्रीय चिकित्सेवर आधारित्र होता.

१) धर्म आणि नवमानवता :

लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांनी वेद, उपनिषद, गीता, धर्मशास्त्रे, स्मृती यांचा सखोल अभ्यास करून सांगितले की, धर्म म्हणजे स्थूल कर्मकांड नव्हे, तर तो जीवनमूल्यांचा उगम आहे. त्यांनी कर्मकांडवादी, जातिनिर्भर धर्मदृष्टिकोनाचा समाचार घेतला आणि धर्माचे मानवी मूल्यांशी असलेले नाते स्पष्ट केले आहे.

२) समाजसुधारणा आणि स्त्रीवादी भान :

शास्त्रीजींनी जातीव्यवस्था, अस्पृश्यता, स्त्रियांचे दुय्यम स्थान यावर कठोर भाष्य केले. स्त्री-शिक्षण, पुनर्विवाह, विधवा सन्मान या बाबतीत त्यांनी प्रबोधन केले. 'धर्म आणि समाज' या ग्रंथात त्यांनी लिहिले की, "धर्माचा उपयोग जर मानवाच्या कल्याणासाठी होत नसेल, तर असा धर्म टाकून देणे श्रेयस्कर आहे." ही भूमिका नवमानवतावादाची मूळ प्रेरणा दर्शवते.

३) इतिहासदृष्टी आणि सामाजिक विवेक :

लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांची इतिहासदृष्टी एकांगी नव्हती. त्यांनी भारतीय इतिहासात केवळ गौरवगाथा शोधली नाही, तर शोषण, अन्याय, स्त्री-पुरुष विषमता यावर प्रकाश टाकला. त्यांचा सामाजिक विवेक या भूमिकेवर बेतलेला होता की, इतिहासाचा उपयोग वर्तमान घडवण्यासाठी झाला पाहिजे.

४) नवमानवतावाद व तर्कशुद्ध विचार :

तर्कतीर्थ या त्यांच्या उपाधीप्रमाणे, त्यांनी प्रत्येक परंपरेला तर्काच्या कसोटीवर तपासले. त्यांचे विचार हे आंधळ्या श्रद्धेपेक्षा विवेक, अनुभव आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोनावर आधारलेले होते. नवमानवतावाद हा केवळ भावनिक नव्हे, तर तर्कशुद्ध आणि प्रामाणिक जीवनपद्धतीचा आग्रह असतो, जो त्यांच्या प्रत्येक लेखनातून दिसून येतो.

५) शिक्षण आणि नवमानवतावादी घडामोडी :

शास्त्रीजींनी भारतात शिक्षणाचे उद्दिष्ट म्हणजे समतेचे आणि विवेकनिष्ठ समाजनिर्माण असे मांडले. त्यांनी आधुनिक शिक्षणाचा पुनर्विचार करताना लोकशिक्षण, स्त्रीशिक्षण आणि आंतरधर्मीय संवादाला महत्त्व दिले आहे. हे सारे नवमानवतावादाशी संबंधित आहे.

७) तत्त्वज्ञान आणि आंतरधर्मीय संवाद :

नवमानवतावाद फक्त समाजसुधारणेपर्यंत मर्यादित राहत नाही, तर तो तत्त्वज्ञान आणि अध्यात्माच्या पातळीवरही उंचावतो. शास्त्रीजींनी विविध धर्मांचे तुलनात्मक अभ्यास करताना सामंजस्यवादी दृष्टिकोन मांडला. त्यांनी सांगितले की, "धर्मांची भिन्नता ही वैर निर्माण करण्यासाठी नसून, परस्पर समृद्धीसाठी असावी." ही भूमिका नवमानवतेची सार्थ अभिव्यक्ती आहे.

८) नवमानवतावादी मूल्यांचा जोपासणारा लेखक :

शास्त्रीजींनी केवळ लेखनातूनच नव्हे, तर व्यवहारातूनही नवमानवतावाद जपल्याचे दिसून येते. धर्मसत्तेचा अंधानुकरण न करता त्यांनी विदवत्तेचा उपयोग लोकजागृतीसाठी केला. त्यांनी वेळोवेळी सार्वजनिक हस्तक्षेप करून समाजातील रूढींवर प्रहार केला. हे सारे त्यांच्या नवमानवतावादी भूमिकेचे प्रत्यक्ष उदाहरण आहे.

९) नवमानवतावाद आणि समकालीन संदर्भ :

आजच्या ताणतणावाने भरलेल्या सामाजिक जीवनात नवमानवतावादी दृष्टिकोन अधिकच गरजेचा ठरतो. धर्म, जात, पंथ, लिंग, वर्ग यावरून होणारे संघर्ष वाढत असताना लक्ष्मणशास्त्री जोशींची

विचारसरणी एक समजूतदार मार्ग दाखवते. त्यांनी मांडलेली मूल्ये ही आजही समाजाला एक नवी दिशा देण्यास सक्षम आहेत.

निष्कर्ष :

तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांचा नवमानवतावाद हा केवळ एक विचार नाही, तर ती एक जीवनपद्धती आहे. त्यांनी धर्म, परंपरा, समाज, तत्त्वज्ञान, आणि इतिहास यांचा अभ्यास करून नव्या माणसाचे आणि नव्या समाजाचे स्वप्न पाहिले. त्यांच्या विचारांनी भारतीय नवजागरणात ठोस योगदान दिले आहे. त्यांचा नवमानवतावाद हा आधुनिक भारताच्या पुनर्रचनेसाठी एक दीपस्तंभ ठरू शकतो.

संदर्भ :

१) कर्णिक मधु,(संपा) सांस्कृतिक महाराष्ट १९६० ते २०१०, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, २०११

२) लवटे सुनीलकुमार,(संपा) तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी समग्र वाडमय : खंड - २, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, २०२४

३) लवटे सुनीलकुमार,(संपा) तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी समग्र वाडमय : खंड - ४, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, २०२४

४) लवटे सुनीलकुमार,(संपा) तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी समग्र वाडमय : खंड - ६, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, २०२४

Scanned with OKEN Scanner